

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

NIEUWE REEKS

NUMMER 43

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 43

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

Jelle J. Bosma (eindredactie)
Theo Brok
Daan de Clercq
Mechteld Gravendeel
Adriaan Plak
Pieter Post
Mirjam G.K. van Veen (hoofdredactie)

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 43 (2017)

Religieuze migratie

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2017

Omslagillustratie: (1994, Durango, Mexico) Mennonieten op een nieuwe locatie van een afgelegen boerderij (foto: Morad Bouchakour). Zie voor verdere informatie p. 203.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 43 (2017)

Met lit. opg.

ISBN 978-90-8704-665-1

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2017 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Inhoud

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

GARY WAITE, David Joris (1501-1556).
Kunstenaar en profeet van de hernieuwde zintuigen 15

HANS-JÜRGEN GOERTZ, Martin Luther en de dopers.
Een poging tot verdere toenadering 41

MIRJAM VAN VEEN, Ware pelgrims. Dopers-gereformeerd
ongemak in Wismar (1553) 53

WILLEM STUVE, Gerommel in het Noorden. Oesewolt Hindericks:
Een Groningse tegenstander van Jacques Outerman 63

AD VAN DE STAAIJ, Rein Willinks reddingsexpeditie naar de Molotsjna.
Tussen wederopbouw en emigratie: de Nederlandse hulp aan de
Oekraïne in de jaren 1922-1924 75

FERNANDO ENNS, JULIA FREUND & HEINRICH WIENS, Identiteits-
vorming door een collectief trauma, of hoe geweten en waarden
bepaald worden door een periode van vlucht en deportatie.
Een verslag van een wetenschappelijke studiedag 109

JOHANNES DYCK, Migratie als het sluiten van de cirkel.
De terugkeer naar Duitsland van mennonieten uit de Sovjet-Unie
in de periode 1972 tot 2002 135

ANTOINETTE HAZEVOET & PIETER POST, *Eumen.net*, project en
traject van een Europees doopsgezind netwerk (2011-2014).
Verslag van een zoektocht naar de sporen van
doperse migratie in Europa 153

MIEKE KREBBER, Mennonieten in Galicië.
Van genode gasten – *Ansiedler* – tot verdrevenen – *Umsiedler* 165

PIETER POST & FERNANDO ENNS, Op zoek naar leven:
Menno-Simons-Predigtpreis 2015 183

MORAD BOUCHAKOUR, Onderweg en toch thuis.
Foto's van mennonieten in Mexico 193

RECENSIES

Mirjam van Veen: Kat Hill, *Baptism, brotherhood,
and belief in reformation Germany* 209

Theo Brok: Mathilde Monge, *Des communautés mouvantes;
les 'sociétés des frères chrétiens' en Rhénanie du Nord* 210

Alle G. Hoekema: Siegfried Zöllner & Henk van der Steeg (red.),
Bersatu dalam Tuhan. GKI-TP 60 Tahun 1956-2016 212

Theo Brok: J.W.J. Burgers & P. Knevel (ed.),
Nieuwe Maren – Amsterdam 1534-1535 212

Jelle Bosma: Els Kloek & Maarten Hell, *Keetje Hodshon (1768-1829);
een rijke dame in revolutietijd* 214

Tom-Eric Krijger: Alle G. Hoekema & Pieter Post (red.),
Frits Kuiper (1898-1974): Doopsgezind theoloog 215

PERSONALIA AUTEURS 221

Redactioneel

De *Doopsgezinde Bijdragen* zijn modieus geworden. Migratie-studies zijn ‘in’. Vanuit verschillende disciplines verschijnt momenteel een grote hoeveelheid publicaties over migratie. Juristen publiceren over de rechtspositie van migranten, sociologen over integratie en historici beschrijven hoe migratie samenlevingen heeft veranderd. De aandacht voor dit thema is deels ingegeven door de actualiteit. Door globalisering kennen veel mensen de ervaring migrant te zijn. De vluchtelingencrisis maakt de vraag hoe de komst van nieuwkomers een samenleving beïnvloedt actueel. Deze actuele aandacht voor migratie wekt de indruk dat migratie een modern fenomeen is. Kranten en actualiteitenrubrieken spreken over ‘de vluchtelingencrisis’ alsof de huidige toestroom van vluchtelingen ongekend is. Dat laatste is onjuist. Mensen zijn altijd onderweg geweest en Europa heeft vaker grote groepen vluchtelingen gezien.

In de kerkgeschiedenis is migratie altijd een belangrijk thema geweest. De kerkvader Augustinus meende dat gelovigen per definitie pelgrims waren. Gelovigen waren altijd onderweg. In de wereld waren ze niet thuis. Als het goed was, hadden ze het hart gezet op het hemels vaderland. Het gelovig verlangen om het werelds gewoel te verlaten kon concrete vormen aannemen. Woestijnvaders verlieten de wereld om in eenzame verlatenheid zich te richten op God. Middeleeuwse pelgrims namen afstand van het alledaagse bestaan en gingen letterlijk op weg naar een heilige plaats. Deze religieuze ijver was altijd vermengd met gezonde handelsgeest en met menselijke nieuwsgierigheid. De grens tussen een pelgrimage en een handelsreis of een ontdekkingsstocht langs vreemde oorden was vloeiend.

De status van pelgrims was niet duidelijk. Ze konden volgens middeleeuws recht gastvrijheid claimen. Het feit dat ze recht hadden op onderdak en op eten, wijst op een positieve waardering vanuit de middeleeuwse samenlevingen voor de religieuze ijver van deze reizigers. Maar de bijtende spot van bijvoorbeeld Geoffrey Chaucer in zijn *Canterbury tales* wijst er ook op dat velen vragen hadden over de godsdienstige motieven van pelgrims. Chaucers pelgrims hielden er een discutabele moraal op na en hun pelgrimsreis leek eerder geïnspireerd door eigen begeerte dan door vroom verlangen. Het beeld

van de pelgrim was in de Middeleeuwen diffuus. Soms waren het mensen die door de kerk tot een reis verplicht waren om hun zonden uit te boeten; soms waren het mensen die uit vroom verlangen vrijwillig op weg waren gegaan; een andere keer waren het mensen die nieuwsgierigheid en handelsgeest vroom verpakten als pelgrimstocht.

In de reformatietijd werd aan de geschiedenis van de religieuze migratie een nieuwe dimensie toegevoegd. Zestiende-eeuwers wisten met de religieuze diversiteit die als gevolg van de reformatie ontstond, nauwelijks raad. Sinds mensenheugenis had Europa een religieuze monocultuur gekend. Goedschiks en kwaadschiks trachtten kerkelijke en wereldlijke overheden deze religieuze monocultuur te handhaven. De vastberaden wil om de middeleeuwse eenheid tussen burgerlijke en kerkelijke samenleving te bewaren leidde tot uitbarstingen van geweld. De economische, politieke en religieuze misère dreef mensen massaal op de vlucht.

Wanneer hun motieven religieus waren, had hun vlucht alles te maken met een hang naar religieuze zuiverheid. Europa was in de late middeleeuwen geïmpreocupeerd met religieuze zuiverheid en trachtte alles uit de samenleving te verwijderen wat deze zuiverheid kon besmetten. Verwijdering van non-conformisten uit de samenleving was hiervan het logisch gevolg. Dat kon door ze te doden of door ze te verbannen. Op hun beurt werden religieuze vluchtelingen gedreven door hetzelfde motief: hun vlucht was een middel om zichzelf van elke vorm van besmetting verre te houden. Johannes Calvijn werd vermaard vanwege zijn waarschuwingen aan aanhangers zichzelf niet te bezoedelen aan de paapse afgoderij en desnoods deze ziekelijke pest letterlijk te ontvluchten. In zijn polemieek met David Joris bepleitte ook Menno Simons een radicale afscheiding van al wat zweemde naar katholiek bijgeloof.

Gelovigen op de vlucht interpreteerden hun lotgevallen in een religieus kader. Vaak grepen ze terug op de hun vertrouwde pelgrimsmetafoor. Ze waren als pelgrims onder weg naar een beter land. Menno Simons en Marten Micron kwamen elkaar tijdens hun vlucht tegen in Wismar en betwistten elkaar de pelgimsstatus. Volgens Menno konden de gereformeerden onder leiding van Micron op deze eretitel geen aanspraak maken. Uit het feit dat de gereformeerden met wereldlijke overheden samenwerkten en hun leiders vleselijke mensen waren, leidde Menno af dat de gereformeerden nooit ware pelgrims konden zijn.

Naast de pelgrimsmetafoor gebruikten gelovige vluchtelingen bijbelverhalen om hun lot te interpreteren. Aartsvaders (de aartsmoeders vielen buiten

het blikveld) uit het Oude Testament waren evenals deze vluchtelingen mensen onderweg geweest. Uit verhalen over de omzwervingen van bijvoorbeeld Abraham en Elia putten zestiende-eeuwse vluchtelingen moed in inspiratie. Zoals God de aartsvaders op hun zwerftochten had begeleid, zo zou hij dat ook met hen doen. En zoals het nomadenbestaan van Abraham en Elia de vervulling van een goddelijke opdracht was, zo moesten gelovigen ook in de zestiende eeuw gehoorzamen aan hun roeping. Het favoriete bijbelverhaal van vluchtelingen was waarschijnlijk het verhaal over Jezus' vlucht naar Egypte: Jezus zelf was een vluchteling.

Ook het martelaarschap was een metafoor om zin toe te kunnen schrijven aan de vlucht. Protestanten hadden in eerste instantie aarzelingen bij een vlucht en worstelden met de vraag die de kerkvader Tertullianus al had gesteld: was een vlucht geen daad van lafheid? Zeker wanneer voorgangers vluchtten, klonk met regelmaat het verwijt dat zij hun kudde lafhartig in de steek hadden gelaten. Meer en meer neigden protestanten er echter toe een vlucht te interpreteren als een heroïsche daad van standvastigheid. Verhalen over vluchtelingen werden gaandeweg onderdeel van heldenverhalen over standvastige protestanten die de tirannie van de paus en zijn vazallen hadden weerstaan.

Of een vlucht daadwerkelijk altijd zo heroïsch was, valt te bezien. Voor David Joris en Menno Simons was hun opgejaagde bestaan waarschijnlijk traumatisch. Hun vlucht ging gepaard met ontberingen en met grote psychische druk. Bij iemand als Dirck Volckertsz Coornhert lag dat radicaal anders. Hij bivakkeerde na zijn vlucht ongestoord in het Duitse Rijnland en kon zich daar wijden aan zijn boeken en gravures. Bovendien kon Coornhert vanuit zijn ballingsoord een geregeld contact onderhouden met vrienden thuis. Voor grote groepen vluchtelingen was een verblijf in het Duits Rijnland, Oost-Friesland of Engeland verre te verkiezen boven een verblijf in een door oorlog en economische misère geteisterd vaderland.

De 'impact' van een vlucht op vroegmoderne gelovigen valt nauwelijks te meten. Mensen hadden in de vroegmoderne tijd weinig andere keus dan het geduldig dragen van hun lot. Wie bij de pakken neer zat, ging hopeloos ten onder. De door Coornhert gepropageerde gelijkmoedigheid was deels geënt op de stoïcijnse filosofie: een mens zou noch door voor- noch door tegenspoed zich uit het lood moeten laten slaan maar immer onaangedaan moeten blijven. Voor het andere deel was deze levenshouding waarschijnlijk bittere noodzaak. De vroegmoderne mens moest immers altijd verder om zich in de strijd om het dagelijks bestaan staande te kunnen houden.

Of een vlucht het perspectief van gelovigen veranderde, valt eveneens nauwelijks in te schatten. Mathilde Monge beschrijft hoe dopers in het Duitse Rijnland contact onderhielden met gereformeerden en *vice versa*. Vluchtelingen van verschillende confessies waren daar blijkbaar genegen elkaar de helpende hand toe te steken. In Oost-Friesland echter gaf de gereformeerde leidsman Johannes a Lasco zich grote moeite de grens tussen dopers en gereformeerden duidelijk af te bakenen. Een disputatie in Wismar tussen beide groepen diende eveneens de bevestiging van het eigen gelijk: van een echte uitwisseling van gedachten was nauwelijks sprake en het dispuut vergrootte vooral de kloof tussen beide groepen vluchtelingen. Waar sommige vluchtelingen tijdens hun verblijf in den vreemde de kunst van het pragmatisch schipperen leerden, lijken anderen zich vooral te hebben ingegraven in hun eigen gelijk.

Op de identiteit van het jonge protestantisme hadden de verhalen over de vervolgingen een grote invloed. Dat gold heel in het bijzonder voor de dopers: dopers hadden aanzienlijk meer te lijden gehad onder de vervolgingen dan andere groepen en dopers ontwikkelden al vroeg een martelaarstraditie. In martelaarsboeken hielden protestanten de herinnering aan de vervolgings-tijd levend. Bovendien creëerden ze in deze martelaarsboeken een doorgaande lijn van de vroege kerk naar hun eigen kerk. Zoals in de katholieke traditie een vermeende doorgaande lijn van ambtsdragers de verbondenheid tussen de eigen kerk en de vroeger kerk garandeerde, zo verbeeldde in de protestantse tradities een geconstrueerde keten van martelaren deze verbondenheid.

Deze martelaarstraditie hielp protestanten zichzelf te zien als een lijdende vervolgte kerk. Ook toen de vervolgingen luwden en ophielden, bleven protestanten zichzelf zien als een minderheid wier bestaan op het spel stond. Deze minderheidsmentaliteit stond in groot contrast met het vroegmoderne katholieke kerkbesef. Zeker na het Concilie van Trente waren ‘waarheid’ en grandeur aan elkaar gekoppeld. Dat het de Katholieke Kerk wel ging, gold als bewijs dat zij de ware kerk was. Met name de dopers benadrukten sterk dat vervolgingen bewezen dat een kerk de ware was. Het ondergaan van vervolgingen hoorde immers bij de navolging van Christus.

Door het vertellen van verhalen over tirannie en vervolging vergrootten protestanten bovendien de kloof met de Katholieke Kerk. Een Jan Luyken hield de herinnering aan de katholieke gruweldaden levend. Op iedere gravure prentte hij de beschouwer de katholieke wreedheid in. Een luthers kerk-

historicus als Johann Lorenz von Mosheim wist zeker dat katholieken van tolerantie geen enkel idee hadden. Martelaarsverhalen hielpen dus om de kloof met de vroegere vervolger in stand te houden en zichzelf in moreel opzicht boven die vroegere vervolger te verheffen.

De minderheidsmentaliteit van protestanten zette tegelijkertijd aan tot solidariteit met andere vluchtelingen. Wanneer in later eeuwen gelovigen opnieuw te maken kregen met vervolgingen, gold onder protestanten hulp voor de vervolgdten als een erezaak. Zeventiende-eeuwse auteurs herinnerden hun lezers aan het eigen verleden en wezen lezers erop dat Christus zelf ook ooit was vervolgd. Een vluchteling was dus een navolger van Christus die op hulp en bijstand moest kunnen rekenen.

Ook op een andere manier bleef het migrantenverleden voor protestanten relevant. Auteurs propageerden een innerlijke migratie. Auteurs als John Bunyan en Jan Philipsz Schabaelje propageerden een geestelijke pelgrimstocht. Protestanten maakten geen echte reis meer naar een concrete heilige plaats, maar verinnerlijkten de pelgrimage. Ze namen afstand van de wereld en zochten hun hemels vaderland. De vervolgdten uit de zestiende eeuw golden als *exempla* van gelovige standvastigheid. De vervolgingstijd gold als de gouden eeuw van navolging en geloofsmoed. De verwijzing naar de zestiende eeuw diende vaak om latere gelovigen op te porren de wereld te verzaken en het leven te heiligen.

Gelovigen die in de achttiende en negentiende eeuw nog vertrokken, deden dat uit een ander soort verlangen dan de zestiende-eeuwse vluchtelingen. Orthodoxe gelovigen werden nu soms in de eerste plaats gedreven door het verlangen de wereld te verlaten en te leven in een land van vromen. Concrete migratie was het gevolg van innerlijke migratie. Bovendien migreerden gelovigen naar andere gebieden. In de zestiende eeuw migreerden gelovigen binnen Europa; later kwamen daar de gebieden overzee bij. Waar migranten in de zestiende eeuw lang konden blijven hopen op terugkeer, kreeg in later tijd alleen al door de afstand migratie een meer definitief karakter.

Hoewel oude verhalen een grote rol bleven spelen en er in dat opzicht een grote continuïteit is in de geschiedenis van de religieuze migratie, veranderde er natuurlijk veel. In de vroegmoderne tijd was migratie een onduidelijk begrip: was iemand die van het ene naar het andere dorp trok een migrant? Wanneer was iemand een vreemdeling? De positie van vreemdelingen was bovendien een andere dan in de moderne tijd. Een sociaal vangnet bestond er van hen niet en zij werden geacht zichzelf te redden. Het Duitse Emden bij-

voorbeeld was bereid vluchtelingen te ontvangen op voorwaarde dat zij hun eigen armenzorg zouden organiseren.

Het uitgebreide sociale vangnet uit de moderne tijd maakt dat de opvang van migranten en vluchtelingen geheel andere eisen aan de ontvangende samenleving stelt dan de vroegmoderne tijd. De komst van migranten stelt in de moderne tijd andere eisen aan solidariteit dan in de vroegmoderne tijd. Daar komt nog bij dat met de opkomst van de nationale staten duidelijker is geworden wie migrant is en wie niet. De opkomst van de nationale staat maakt het mogelijk om te definiëren wie vreemdeling is, en wie in een land thuis hoort. Het verschil tussen vreemdelingen en inwoners werd een juridisch onderscheid waaraan ook rechten en plichten waren verbonden.

In dit nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen* staat op alle mogelijke manieren religieuze migratie centraal. Gary Waite staat stil bij de aartsmigrant David Joris. Zijn renomme als ketter dwong David Joris voortdurend van woonplaats te wisselen om aan vervolging te ontkomen. Gary Waite, een groot kenner van Joris, geeft in zijn artikel aan hoe David Joris soms in angst en beven van land verwisselde, verstoep in het ruim van een vrachtschip en hoe hij daar dromen en visioenen kreeg. Daarbij ging het niet alleen om angstbeelden, maar ook om een nieuwe manier van kennis verwerven. David Joris was ooit opgeleid als glasschilder en had nog steeds een duidelijke voorkeur voor beeldcultuur. Hij zag overal beelden en in al die informatie ook duidelijke tekens: elk beeld (of afbeelding) had een dubbele bodem en verwees naar iets hogers. Het ging dus om gelaagde informatie. Joris zelf was de grote profeet en deskundige op dit gebied, met talloze aanhangers die zijn denkbeelden via drukwerk leerden kennen en het gedeeltelijk overnamen.

Hans-Jürgen Goertz gaat in op de relatie tussen Luther en de dopers. Luther vreesde dat de doperse reformatie zijn eigen reformatie zou ondermijnen en zag in het revolutionaire elan van de doperse beweging een groot gevaar voor de orde en vrede in een samenleving. Luthers felle polemieken tegen de dopers en zijn steun voor de vervolging van de doperse ‘ketterij’, heeft de relatie tussen de twee groepen lang zwaar belast. Goertz analyseert deze ongemakkelijke verhoudingen beschrijft verschillen en overeenkomsten tussen de twee groepen.

Mirjam van Veen staat in haar artikel stil bij het dopers-gereformeerd ongemak. Een groep gevluchte dopers in Wismar en een groep gevluchte gereformeerden eveneens aldaar presteerde het om elkaar in den vreemde het leven onmogelijk te maken. De twee groepen troffen elkaar in een dispuut.

Het eind van het liedje was dat ze alle twee het veld moest ruimen en op zoek moesten naar een ander toevluchtsoord.

Willem Stuve brengt ons bij een strijd tussen twee dopers in de vroege zeventiende eeuw. Er waren – deels door migratie – op dat moment heel veel verschillende groepen dopers, vaak met een geografische aanduiding, die wijst op waar ze vandaan komen of waar hun wortels lagen: Friezen, Vlamingen en Hoogduitser. Inmiddels was de tijd van vervolging voorbij, kon men in de Republiek als doper ongestoord leven en diensten houden. Stuve laat in dit artikel zien dat toenaderingspogingen tussen kleine doperse groepen soms met discussie en ruzie gepaard gingen. Een van de doperse leidsmannen in Groningen kwam met een ander in Haarlem in conflict en de discussie ging over eventueel samenwerken of zelfs fuseren tussen twee kleine doperse groepen. Hierbij speelde uiteraard het probleem van identiteitsverlies – of de angst daarvoor – een belangrijke rol. In dit artikel gaat het dus over een lastig onderdeel van migratie: integratie.

Ad van Staaïj beschrijft in zijn artikel een reddingsoperatie uit 1922, die vanuit Nederland georganiseerd werd en bedoeld was om de kommervolle toestand onder geloofsgenoten in de Oekraïne te bestrijden. Van Staaïj heeft uniek bronnenmateriaal gebruikt voor een studie over de voorman van deze operatie: Rein Willink. Willink bleek een handig organisator, die voortdurend onderweg was en de Nederlandse hulpgoederen op snelle wijze op het juiste adres wist te krijgen. Van Staaïj werpt nieuw licht op de manier waarop deze actie werd georganiseerd. Bovendien stelt hij het gangbare historische beeld bij. Volgens dit gangbare beeld kwam hulp vooral uit Amerika; Van Staaïj vestigt de aandacht op de grote bijdrage van Willink en de zijnen.

Het artikel van Fernando Enns, Heinrich Wiens en Julia Freund heeft niet primair een historische insteek, maar een systematische. Centraal staat wat migratie doet met de identiteit van een groep. Migratie beïnvloedt niet alleen de identiteit van de groep die migreert, maar ook de identiteit van de omgeving die migranten ontvangt. Een centraal thema in het artikel is dat van het trauma: in hoeverre wordt een trauma uit het verleden gebruikt om de eigen groepsidentiteit te bevestigen?

Johannes Dyck neemt ons mee naar Rusland en de mennonieten die daar vandaan naar Rusland trokken. Dyck behandelt niet alleen de lotgevallen van de mennonieten in Rusland maar staat ook stil bij hun integratie in Duitsland. Zo brengt Johannes Dyck ons al dicht bij het heden.

Morad Bouchakour doet dat in zijn bijzondere bijdrage helemaal. Zijn foto's brengen de doperse gemeenschap in Mexico in beeld. Deze gemeenschap ont-

stond toen Canada ongeveer een eeuw geleden ook in doperse gemeenschappen publieke scholen stichtte. De gemeenschap wenste zich niet aan te passen en vertrok naar Mexico. Zijn foto's laten zowel de eigenheid en eigenaardigheid van deze gemeenschap zien als het Mexicaans karakter van deze dopers.

Een apart blok van artikelen wordt gevormd door verslagen van de migratietour die plaatsvond in 2014. Bij deze migratietoer komen heden en verleden samen: het historische verhaal over vervolging en migratie wordt toegankelijk gemaakt, terwijl de migratietoer de internationale dopers verbondenheid nog weer eens ten overvloede duidelijk maakte. Antoinette Hazevoet en Pieter Post beschrijven de totstandkoming van Eumen.net: een website die het dopers migratieverleden zichtbaar maakt. Mieke Krebber doet verslag van een rondreis naar de Oekraïne. Tijdens haar reis belandde Krebber in Lemberg (tegenwoordig Lviv geheten en nu onderdeel van de Oekraïne). In deze tekst wordt ingegaan op de tijd waarop de grote veranderingen op deze plek plaatsvonden: beginnend in het interbellum en doorlopend tot na de val van de muur. Een preek van Pieter Post maakt de actualiteit van de geschiedenis duidelijk. En zo nodigt deze editie van de *Doopsgezinde Bijdragen* uit om rustig te gaan zitten en te lezen over het onvolprezen rijke dopers heden en verleden.

Mirjam van Veen

RECTIFICATIE/ERRATUM

In de verder zeer informatieve bijdrage over Abraham Mulder in Giethoorn (DB 41, 269-301) zijn helaas enkele onvolkomenheden geslopen, die alsnog rechtgezet moeten worden, om recht te doen aan deze moedige predikant in oorlogstijd. Abraham Mulder werd in 1893 niet als oudste, maar als één-na-oudste geboren (269) en kreeg in 1915 een aanstelling als onderwijzer in Sellingerbeetse (niet: Stellingwoude). Het gezin Mulder kreeg niet vier, maar drie kinderen (Wim, Riets en Tine, 271). Niet de Joodse onderduiker Joost Manassen maar diens broer Loet liep in Giethoorn rond met een vals persoonsbewijs van Aad Eysinga en kon daarom regelmatig de kerkdiensten bijwonen (274). Mevrouw Schreur, destijds een jong meisje, was geen 'dienstbode' maar hulp in de huishouding. Dat zij eenmaal haar mond voorbij praatte (275), is onjuist. Toen ze een keer, ernstig ziek, ijdele door koorts, noemde ze per ongeluk namen die haar ouders niet kenden. Bij de razzia, die op deze pagina wordt vermeld, werden niet de Duitsers (die al in de pastorie met een huiszoeeking bezig waren) door mevrouw Mulder trefzeker toegesproken, maar de NSB melkboer, die toevallig langskwam en natuurlijk zo snel mogelijk afgepoeierd moest worden. Tenslotte, in noot 2 (297) wordt gemeld dat de auteur interviews had met een zuster en een schoonzuster van Abraham Mulder. Dat moet zijn: een dochter en een schoondochter (beide inmiddels overleden).

Alle G. Hoekema, gastredacteur DB 41